

PƏRVANƏ EYNULLA qızı ƏLİYEVƏ
Sumqayıt Dövlət Universiteti (magistrant)

**AZƏRBAYCAN DİLİ (DÖVLƏT DİLİ) DƏRSLİKLƏRİNDƏ QRAMMATİK
MƏTƏRİALLARIN 5-ci SİNİF ÜZRƏ BÖLGÜSÜ VƏ MƏZMUNU**

Yer üzündə yaşayan bütün xalqlara aid olan bir həqiqət var:hər xalqın milli və mənəvi dəyərlərini yaradıb inkişaf etdirən məhz bu xalqın dilidir.Bizim çox gözəl, zəngin, musiqili dilimiz var. Milli varlıq və birliyin vəhdətini təşkil edən dil həmişə ünsiyyət vasitəsidir.Bundan başqa,ana dili hər bir xalqın mənəviyyatını əks etdirir. Bu baxımdan xalqların inkişafında dilin mühüm rolu var.Azərbaycan xalqının da dili onun milli sərvəti, milli varlığını müəyyən edir.

Azərbaycan dilinin öyrənilməsi şagirdlərin ünsiyyət imkanlarını genişləndirir,onlarda nitq fəaliyyətinin növləri ilə yanaşı düşünmə, öyrənmə və danışma bacarıqlarını formalaşdırır. Nəticədə bu dil düşünmə, öyrənmə, danışma vasitəsinə çevrilir.

Azərbaycan dili ümumtəhsil məktəblərində tədris olunmaqla şagirdlərdə nitq mədəniyyətinin formalaşmasına xidmət edir. Şagirdlər bu fənnin vasitəsilə milli mədəniyyət nümunəsi kimi ana dilini öyrənir, onun səs sisteminə, lüğət ehtiyatına, üslubi qrammatik xüsusiyyətlərinə yaxından bələd olur, elmi, bədii, publisistik və digər üslublarda yaradılmış bir çox ədəbiyyat nümunələri ilə tanış olmaq imkanı qazanırlar. Eyni zamanda bu dildən istifadə edərək öyrənəcəkləri digər fənlərin daha yaxşı mənimsənilmə potensialını genişləndirir.

“Azərbaycan dili” fənni şagirdlərin lüğət ehtiyatının zənginləşməsinə, qrammatik qaydaların tətbiq olunmasına, nitq mədəniyyətinin, təfəkkürün formalaşmasına daha geniş imkanlar yaradır.

Azərbaycan dili təlimi həm Azərbaycan, həm rus dillərində olan məktəblərdə tədris olunur. Biz məqaləmizdə V sinif şagirdləri üçün nəzərdə tutulmuş “Azərbaycan dili” dərsliklərində (təlim rus dilində olan məktəblərdə) qrammatik materialların öyrənilməsi haqqında bəhs edəcəyik. Azərbaycan dili ilə bağlı indiyə qədər müxtəlif mövqədən yanaşılmış tədqiqatlar aparılmışdır. Tədris planında ona verilən saatlar gah artırılıb, gah da azaldılmışdır. Hal-hazırda Azərbaycan dili (təlimi rus dilində olan məktəblərdə) həftədə 2 dəfə olmaqla 34 həftə (68 saat) tədris olunur [2, s. 5].

Təlim Azərbaycan dilində olan məktəblərdən fərqli olaraq təlim rus dilində olan məktəblərdə fonetikanın tədrisi daha çox praktik şəkildə aparılır. Bu proses Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi və Azərbaycan Respublikası Təhsil problemləri İnstitutunun 2013-cü ildə birlikdə hazırladığı Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün Azərbaycan dili (Dövlət dili kimi) fənni üzrə təhsil proqramında öz əksini tapmışdır. Təlim rus dilində olan məktəblərdə Azərbaycan dili fənni üzrə məzmun xətləri aşağıdakı kimidir: 1. dinləyib-anlama 2. danışma 3. oxu 4. yazı. Təlim Azərbaycan dilində olan məktəblərdə isə Azərbaycan dili fənni üzrə məzmun xətləri bunlardır: 1. dinləyib-anlama və danışma 2. oxu 3. yazı 4. dil qaydaları. Müqayisə aparıb görə bilərik ki, təlim rus dilində olan məktəblərdə şagirdlərin Azərbaycan dilinin öyrənilməsinə qaydalar əsasında yox praktik şəkildə mənimsənilməsinə daha çox üstünlük verilib. Təlim rus dilində olan məktəblərdə təhsil alan şagirdlərə Azərbaycan dilinin saitlər sistemi, samitlər sistemi, heca tipləri, orfoqrafiya qaydaları, vurğu haqqında məlumatlar fonetika bölməsində tədris olunur. Təlimin ilk mərhələsində şagirdlər imitasiya (təqlid etmə) metodu ilə müəllimin sözlərini təkrarlamaqla danışmağı öyrənirlər. Müəllim şagirdlərin səhvləri üzərində düzəlişlər aparmaqla isə daha yaxşı nəticələr əldə edir.

Orta məktəb dərsliklərini (təlim rus dilində olan məktəblərdə) təhlil etdikdə məlum oldu ki, fonetika ilə əlaqədar tapşırıqlar yalnız bir sinif üzrə məhdudlaşdırılmayıb, eyni zamanda bütün sinif dərslikləri üzrə daha da dərinləşdirmək öz əksini tapmışdır.

V sinif Azərbaycan dili (dövlət dili) dərsliyi H. Abdullayevanın müəllifliyi ilə dərc olunub. (“Kövsər” nəşriyyatı. Bakı-2016). Dərslik 158 səhifədən, 32 dərstdən ibarətdir və dərslikdə yer alan qrammatik qayda və tapşırıqlar sistemli şəkildə qruplaşdırılıb.

- 1) Nitq hissələri [1, s. 13] İsim [1, s. 16]
- 2) Tək və cəm isimlər [1, s. 22]
- 3) Ümumi və xüsusi isimlər [1, s. 31]
- 4) İsmnin halları [1, s. 38]
- 5) “k-y” əvəzlənməsi, “q-ğ” əvəzlənməsi [1, s. 46, s. 65]
- 6) Sifət, Əlamət və keyfiyyət bildirən sözlər [1, s. 70]
- 7) Say [1, s. 77]
- 8) Əvəzlilik [1, s. 96]
- 9) İşarə əvəzlilikləri [1, s. 124]

Qrammatik qaydaları mənimsəmək üçün tapşırıqlar verilib ki, şagirdlər həmin tapşırıqları yerinə yetirməklə qrammatik materiallara da yiyələnmiş olurlar. V sinifdə öyrədilən qrammatik qaydalardan biri kimi fonetik qaydalara nəzər salaq.

Dilçiliyin əsas bölmələrindən olan fonetika danışq səslərini, onların spesifik xüsusiyyətlərini, danışq səslərinin yaranmasında iştirak edən danışq üzvləri, heca, vurğu, ədəbi dilimizin fonemlər sistemini, fonetik hadisə və qanunları öyrənir. Həmçinin, yazı ilə oxu arasındakı uyğunluqları və ziddiyyətləri nəzərdən keçirir. Fonetika təlimi bütün sonrakı bölmələrin tədrisi üçün zəmin rolunu oynayır və bu bölmənin səmərəli təşkili sonrakı bölmələrin lazımı səviyyədə tədris olunması üçün zəmin hazırlayır.

Dərslikdə orfoqrafik və orfoepik bilikləri inkişaf etdirən tapşırıqlar öz əksini tapıb. Məsələn:

“Müəllimin sevinci” mətnində qırmızı rəngdə verilmiş sözləri dəftərinizə yazın və qarşısında düzgün tələffüzünü qeyd edin. [1, s. 13]. “Vətən nədir” mətnini rollar üzrə oxuyun, göy rəngdə verilmiş sözlərin tələffüzündə diqqətli olun. [1, s. 27]. “Azərbaycan” şeirini düzgü intonasiya ilə oxuyun. [1, s.

28]. “Şirvanşahlar” mətnində böyük hərfə yazılan sözləri seçib yazın. Onların böyük hərfə yazılma səbəbini izah edin [1, s. 32]. “Qonaq” mətnində müxtəlif formalarda işlənmiş “ağac” sözünün tələffüzü üzərində müşahidə aparın. Üzərində ulduz işarəsi qoyulmuş hal formalarının tələffüzü digərlərindən fərqlənir. Səbəbini izah edin. [1, s. 54]. “Baba otağı” mətnində altından xətt çəkilmiş sözlərin yazılışı üzərində müşahidə aparın. [1, s. 56]. “Ayı və şir” şeirində işlənmiş hansı sözlər yazıldığından fərqli tələffüz olunur? Nümunələr əsasında göstərin. [1, s. 75]. “Meşənin qoxusu” şeirində qırmızı rəngdə fərqləndirilmiş sözləri dəftərinizə köçürün və hər birinin düzgün tələffüzünü qarşısında qeyd edin. [1, s. 129] və s.

Səs və hərfə bağlı tapşırıqlara da yer verilib.

Məsələn:

Buraxılmış hərfələri artırıb köçürün, qoşa hərfərlə yazılan sözləri cümlələrdə işlədin [1, s. 35]. Buraxılmış hərfələri əlavə edib sözləri dəftərinizə köçürün, k yoxsa y? [1, s. 54]. Çiçək sözündə işarələrin yerinə hansı hərfənin yazılmalı olduğunu deyən və fikirlərinizi əsaslandırın. [1, s. 58]. Aşağıdakı sözləri [h] səsini düzgün tələffüz etməklə oxuyun və mənalərini izah edin. (hadisə, əhvalat, hərf, söhbət, həmişə, hasar, hovuz, hiyləgər). [1, s. 113]. Buraxılmış hərfələri artırıb aşağıdakı sözləri köçürün. (kərpə..., p...ncərə, m...barək, xən...ər, h...yva, sa...sağan, g...zəl, düşm...n, sə...ifə, qə...rəman) [1, s. 158]. Aşağıda cümlələrdə “q-ğ”, “k-y” əvəzlənməsi baş vermiş sözləri seçib göstərin və səbəbini izah edin. [1, s. 149].

Sait və samit səslərlə bağlı tapşırıqlar da öz əksini tapıb.

Məsələn:

“Canlı saat” mətnində üzərində ulduz işarəsi qoyulmuş sözlərdə “ə” saitinin düzgün tələffüzünü öyrənin [1, s. 39]. “Qonaq” mətnində göy rəngdə verilmiş sözləri dəftərinizə köçürün və köklərin altından xətt çəkin. Sözün son samitinin dəyişməsinin səbəbini izah edin. [1, s. 54]. Sonu “q” və ya “k” samitləri ilə bitən sözlərə hansı şəkilçiləri artırısaq, sözün sonundakı samit dəyişər. [1, s. 63]. “Qonaq” sözünün soundakı “q” samiti ismin hansı hallarında “ğ” samitinə keçir? Fikrinizi sözü hallandırmaqla əsaslandırın [1, s. 75]. “Şahzadə və çoban” mətnindəki tütək sözündə “k” samiti ismin hansı hallarında “y” samitinə keçmişdir. Həmin sözü hallandıraraq dəftərinizə yazın [1, s. 75]. “Leylak yuvası” mətnində göy rəngdə verilmiş sözlərin kökündəki son samit niyə “y” samitinə keçməmişdir? Fikrinizi əsaslandıraraq bilərsinizmi? [1, s. 97]. “Leylak yuvası” mətnində qırmızı rəngdə verilmiş sözləri ismin müxtəlif hallarında işlədin. Sözlərin sonundakı “q” samitinin ismin hansı hallarında “ğ” samitinə keçdiyini müəyyənləşdirin və səbəbini izah edin [1, s. 101].

V sinif dərsliliyini təhlil etdikdə məlum oldu ki, burada fonetika bölməsinə aid səs və hərf, sait və samit səslər, orfoqrafik və orfoepik tapşırıqlar yaradılıb.

Təlim rus dilində olan məktəblərdə orfoqrafik və orfoepik normalara şagirdlərin daha dəqiq riayət etmələri üçün onların çətinlik çəkdiyi qaydalar dərsləklərdə təkrar olaraq yer alıb. Buna misal olaraq; Sonu q samiti ilə bitən sözlərin deyilişi və yazılışı qaydası III sinif dərsliliyində [2, s. 26] və V sinif dərsliliyində [1, s. 17] yer alıb. Bu qaydaların təkrar verilməsi təlim rus dilində olan məktəblərdə dərs alan şagirdlərin oxu və yazı məzmun xətlərinə aid tapşırıqları yerinə yetirərkən yol verdikləri nöqsanlardan irəli gəlir.

V sinif dərsliliyində bəzi fonetik səhvlər yer alıb. Belə ki, səs və hərf fərqləndirilməsində yanlışlığa yol verilib. Oxuyun və əlamətlər əsasında sözləri tapıb yazın. Son səsin düzgün yazılışına diqqət yetirin. [1, s. 48].

Ümumiyyətlə, fonetika bölməsinə aid dil materialları içərisində narahatlıq doğuran məsələlərdən biri, sait səslərin uzun tələffüzü ilə bağlı verilən məlumatdır. Məlum olduğu kimi normal tələffüz zamanı “i” və “ü” saitləri istisna olmaqla, qalan 7 sait bəzi məqamlarda uzun tələffüz olunur və bunun səbəbi var. Əvvəla, şagird bilməli ki, uzun tələffüz nədir, ikincisi, hansı vəziyyətlərdə tələffüz zamanı saitin uzanması hadisəsi baş verir və vurğunun sait uzun tələffüzü ilə əlaqəsi var, yoxsa yox. Təbii ki, dərsləkdə verilmiş üç cümləlik məlumat və bir incə nümunə ilə danışmaqda və yazıda çətinlik törədən bir məsələni həll etmək mümkün deyil. Şagirdə bir cümlə ilə çatdırmaq olardı ki, eyni saitlə yazılan müəyyən qoşasaitli sözlərdə tələffüz zamanı saitlərin biri düşür, digəri isə uzun tələffüz olunur. (inşaat [inşa:t], bədi [bədi:], mənfəət [mənfə:t]) və s.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayeva H., Əfəndiyeva İ., Ələsgərova M. Azərbaycan dili, Kövsər nəşriyyatı, Bakı, 2016, 167 s.
2. Azərbaycan Respublikasının Ümumtəhsil məktəbləri üçün Azərbaycan dili (Dövlət dili kimi) fənni üzrə təhsil proqramı I-XI siniflər), Bakı, 2013
3. Balyev H.B. Ana dilinin tədrisi metodikası, Bakı, 1997, 102 s.
4. Bektaş S., Abdullayeva Y., Əhmədova S. Ümumtəhsil məktəblərinin 5-ci sinfi üçün Azərbaycan dili (tədris dili kimi) fənni üzrə müəllim üçün metodik vəsait. Bakı, Şərq-Qərb, (2020), 160 s.

5. Əhmədov A., Abbasov Ə. Yeni təhsil proqramlarının tətbiqi məsələləri. Bakı: Nıcat, 2009, 200 s.
6. <http://www.edu.gov.az/upload/file/dərslik-siyasəti-ümumi-məlumat.pdf>

Pərvanə Eynulla qızı Əliyeva

Azərbaycan dili (dövlət dili) dərsliklərində qrammatik materialların 5-ci sinif üzrə bölgüsü və məzmunu

Xülasə

Azərbaycan dilinin məqsədi şagirdlərə oxu və yazını öyrətməklə yanaşı oxuduqlarına və dinlədiklərinə münasibət bildirmək, dilimiz, tariximiz, mədəniyyətimiz, adət-ənənələrimiz haqqında məlumat əldə etmək bacarığını vermək, onların nitqini inkişaf etdirməkdir. Bu məqalədə Azərbaycan dili (Dövlət dili) dərsliklərində qrammatik materialların 5-ci sinif üzrə bölgüsü və məzmunundan bəhs edilir. Qrammatik qayda və tapşırıqların sistemli şəkildə qruplaşdırılması müəyyənləşdirilir. Şagirdlər qrammatik qaydaları mənimsəməklə, tapşırıqları yerinə yetirməklə lüğət ehtiyatlarını zənginləşdirmiş olurlar.

Yekun olaraq qeyd edə bilərik ki, 5-ci sinif Azərbaycan dili (Dövlət dili) dərsliyində müəyyən mətnlər məzmunca və xarakterik xüsusiyyətlərinə, uşaqlara qrammatik qaydaları mənimsətmək baxımından əlverişlidir.

Açar sözlər: Azərbaycan dili, V sinif dərsliyi, rus bölməsi, qrammatik qaydalar, fonetika.

Парвана Эйнулла гызы Алиева

Распространение и содержание грамматических материалов для пятого класса в учебниках азербайджанского (государственного языка) языка.

Резюме

Цель азербайджанского языка - научить студентов читать и писать, выразить свое отношение к тому, что они читают и слушают, дать им возможность узнавать о нашем языке, истории, культуре, традициях, развивать свою речь. В статье обсуждается распределение и содержание материалов по грамматике в учебниках азербайджанского (государственного) языка для 5-го класса. Определяется систематическая группировка грамматических правил и заданий. Учащиеся пополняют словарный запас, усваивая грамматические правила и выполняя задания.

В заключение отметим, что некоторые тексты в 5-м классе учебника азербайджанского языка (государственного) подходят по содержанию и характеристикам, с точки зрения обучения детей грамматическим правилам.

Ключевые слова: азербайджанский язык, учебник для 5-го класса, русский раздел, грамматические правила, фонетика.

Parvana Eynulla gizi Aliyeva

Distribution and content of the grammatical materials on the fifth grade in the Azerbaijanian language (The state language) textbooks

Summary

Teaching Azerbaijani language to students is to teach them to read and write, to express their attitude to what they read and listen to, to give them the ability to get information about our language, history, culture, traditions, to develop their speech. This article discusses the 5th grade sections and content of grammar materials in Azerbaijani language (State language) textbooks.

Finally, we can note that certain texts in the 5th grade Azerbaijani language (State language) lessons are suitable in terms of content and characteristics, in terms of teaching children grammatical rules.

Keywords: Azerbaijani language, 5th grade textbook, Russian section, grammar rules, phonetics.